
HEROJSKA ZEMLJA

Angeliki Konstantakopoulou

In this segment of the book on Greek perceptions of Montenegro which will soon be published in Montenegrin, the author deals with the period from 1870 to the Congress in Berlin (1878). She analyses the position of Montenegro in the Balkan and European context and investigates how the information on Montenegro reflected in the Greek politics and public.

Kao u šezdesetim tako i poslije 1870, neprestana politička kriza, pored ostalih razloga, vodila je grčke vlade u prihvatanje spoljne politike engleskih konzervativaca, koji su težili obezbjeđivanju suvereniteta Otomanskog carstva. Pored svega ovoga, pošto je postalo očigledno da „događaji u evropskoj Turskoj dobijaju danas vrlo važan karakter“, naglašavala se potreba da „Grčka prestane da sve ovo posmatra s čvrstom nezainteresovanosti“, zato što se bliska saradnja s pobunjenim Crnogorcima, Srbima i Bugarima povezivala sa sudbinom „rođaka i braće po krvi“ slobodnih Grka.¹ Tako je vladina nespремnost, koja je kao

¹ *Ora* 27. 04. 1876. „Od najvećeg je, dakle, značaja i vrlo kritično vrijeme koje prolazi, jer najsvetija prava helenizma lebde u neizvjesnosti,...“ U istim novinama navode se od početka godine dogovori Crne Gore s Portom i razvoj događaja u vezi s tim: 30. 01, 06, 12. 02, 04. 03, 26. 04. 1876. Takođe, objavljuje imena ljudi koji predstavljaju grupu na vlasti pored Nikole: Crtež Crne Gore, *Ora* 18. 04. 1876.

politički stav prozvana „helenootomanizam“,² sve više postajala suprotstavljena opštem osećanju solidarnosti s borbom Balkanaca i bila povod za napade u skupštini.³ Posebno je objavljivanje rata od strane saveznika Srba i Crnogoraca u junu 1876. odmah izazvalo „patriotske podstreke“ i „nevjerovatnu pobunu nacionalnog duha.“⁴ Grčki vladajući krugovi, međutim, ostaju pasivni: „Velika ideja spava već dvadesetak godina“, napisao je, karakteristično, Em. Roidis,⁵ a ministar spoljnjih poslova H. Trikupis u Skupštini je naglasio potrebu da se grčka država pripremi da u odgovarajućem trenutku zatraži svoje proširenje (*Ora*, 23.05.1877).

² Skopeteas, „*Model kraljevstva*“, kao pret., poglavlje Helenootomanizam. Neologizmi „panotomanizam“ i „helenootomanizam“ ne postoje kod Kumanudisa, *Skup*, kao pret.

³ Pogledaj, na primjer, šta govori Ep. Deligeorgis u skupštini 30.10.1876. Ne radi se, dakle, o „neutralnosti“ već politika vlade „nosi karakter pasivnosti i u isto vrijeme karakter samoživosti.“ *Novine skupštinskih rasprava*, Zasijedanje 21. str. 121 i 125 i dalje. *U istom* 02.11.1876, str. 145, 147. Značajno je za Deligeorgisa pomenuti i njegovo Masonstvo, pogledaj *Masonski spomenik...*, *Pregled politički i filozofski* I, br. 34 (Atina 22.08.1881) str. 116-22.

⁴ „...kralj Georgios proglasio je u Londonu da, iako je njegov narod obuzet patriotskim uzbuđenjima, odlučuje da sačuva mir, ali pod uslovom da Turska podnese svoje žrtve. ...“, *Alitia* 29.07.1876 (iz *Tavlata*) i *Fos* 17.07.1877, str. 2. Crna Gora, *Fos* 12.09.1876, „O, koliko žele da vide neustrašive ove heroje sa grebenastih stijena i njihove zastave kako se vijore...!“ i 24.10.1876.

⁵ E. Roidis, *Djela*, VII, uredio D. Petrokokinos, A. M. Andreadu, Atina 1914, str. 136. Isto je komentarisao i u svojim člancima u novinama *Asmodeo*, *u istom*, str. 27-30 i 104 i L. Luvis, *Ismijano kraljevstvo*, *Satirične novine i nacionalno pitanje (1875-1886)*, Atina 2002, str. 102, đe je karikatura iz *Asmodeo* od 02.05.1876. Štampa često opisuje situaciju kao „izgubljenost grčke nacije“ i „narkozu“ a ne kao političku odluku, pogledaj, na primjer, *Fos* 24.04. i 08.05.1877. Laskaris, *Istočno pitanje*, kao pret., str. 281.

Kao što se desilo na grčkoj, i na engleskoj političkoj sceni, posebno u toku sljedeće godine, stvorio se raskol između konzervativne vlade i opozicionih liberala: Gladston je optužio konzervativce za „užasnu letargiju“, podsetio je na vrijednosti pravde i slobode, koje je Engleska uvijek štitila, i naglasio da slovanskim hrišćanima s Balkana ne treba dozvoliti da smatraju da je Rusija njihova jedina zaštitnička sila.⁶ Konkretno interesovanje liberalnog političara bilo je relativno novijeg datuma, ne samo za njega već i za čitavo englesko društvo. Tek posljednjih godina nije izgledalo čudno baviti se balkanskim hrišćanima i posebno nekim od južnoslovenskih „demi-varvara“. ⁷ Stupajući u kontakt, dakle, s liberalima Englezima i Engleskinjama koji su se interesovali za Južne Slovence – neki od njih su i pisali od prethodne decenije – i on, Gladston, skrećući sa svojih „homerskih“ interesovanja, počinje da piše o ovoj temi. Prema bilješci u njegovom *Dnevniku*, pišući o Crnoj Gori „ošećao je“ da čini „sveto djelo“. ⁸ U diskusiji u parlamentu, „strasnoj“, kako su rekli njegovi politički protivnici, Gladston je eksplicitno pomenuo i Crnogorce koristeći poznate termine nacionalne historiografije. Ono što je tog mjeseca napisao o njihovoj istoriji u članku koji je objavljen u časopisu *Nineteenth century*, zgusnuo je u govoru u parlamentu i podigao je ton dok je govorio o etici i humanosti poslije objavljivanja rata od strane Rusije i Rumunije.

⁶ Iz „velike rasprave u Parlamentu“, *Ora* 05. 05. 1877. (iz *Klio*).

⁷ Pogledaj Todorova, *Imagining the Balkans*, kao pret., str. 98 i 101 „Gladstone focused on the necessity for a moral foreign policy“ i str. 113.

⁸ *The Gladstone Diaries*, vol. IX, ed. H. C. G. Matthew, Oxford 1986, str. 211, prim. 9, 14. 04. 1877. „Began article on Montenegro“ i sljedeći „Wrote on Montenegro: I feel it a holy work.“ i u 22 „Corrected proofs on Montenegro“. Pogledaj i 16, 19, 22, 29. 03. 1877. prvo upoznavanje Crne Gore i kontakti s Miss Irby i dr. koji su se vratili s Balkana. 6. apr.: Piše prolog u 2. izdanju knjige dvije Engleskinje G. M. Mackenzie, A. R. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, 1877, O pjesniku Tenisonu za koga kaže: „He seems inclined to touch Montenegro.“ Pogledaj sljedeću primjedbu .

Ora, kao i liberalne novine dijaspore, prati i neprekidno obavještava grčke čitaoce: Gladston „je viknuo“, piše, „Neka se probudi iz užasne letargije Engleska, pa makar to bilo u jedanaest sati.“ Iste novine bilježe i njegove riječi o Crnoj Gori:

„za pravdu se bore djelom heroji Crnogorci, čiji su se preci popeli na te planine i budno sačuvali svetu vatru nezavisnosti.“⁹

Stavovi engleskog liberala i, posebno, način na koji unosi istorijski u politički diskurs ovđe nas višestruko zanimaju: prvo, zato što političko-ideološki bojē konvergenciju ekvivalentnih političkih snaga s ustalim Balkancima, drugo, zato što se informacije o njima objavljuju u grčkoj dnevnoj štampi – novine *Ora* prenose ih iz *Klio* iz Trsta – i pomažu nam da shvatimo uticaje koje primaju grčki intelektualci i njegovi politički istomišljenici, ali i šira čitalačka publika i, na kraju, da bismo prepoznali načine na koje se oblikuje grčka slika Crne Gore.

Nasuprot Englezima i Francuzima, koji su bili za to da se očuva status quo – posljednji će da učvrste svoje odnose s Rusijom,¹⁰ Njemci i Austrijanci pojačavaju od početka svoje diplomatske kontakte s Crnogorcima, s ciljem da dođe do razdora s Otomanskim carstvom. U ovim okolnostima predsjednik senata Crne Gore pošećuje Bizmarka u Berlinu i ministra spoljnjih poslova Austrije Andrašija, u Beču. Grčki čitaoci obavještavaju se iz dnevnih novina o sve važnijoj ulozi „mikroskopske knjaževine“:

⁹ *Ora* 05.05.1877. Pogledaj i W. E. Gladstone, Montenegro A sketch, *Nineteenth century* I 3 (maj 1877), str. 360-79. U suštini radi se o predstavljanju dvije knjige: G. Frilley, Officier de la Légion d'honneur, J. Wlahovitj Capitane de la Service de la Serbie, *Le Monténégro contemporain*, Pariz 1870. i Sp. Goptchevitch, *Montenegro und die Montenegriner*, Leipzig 1877. do „commentary“ u pjesmi njegovog prijatelja Tenisona.

¹⁰ D. - D. Vujović, La Troisième République française et le Monténégro 1871-1914, *Le Monténégro dans les relations internationales*, kao pret., str. 109-44.

„...Pretpostavlja se da diplomatija ševernih sila pokušava da ubijedi Crnu Goru da prihvati ulogu pregovarača u vezi s prestankom neprijateljstava i primirjem u Hercegovini, a za uzvrat da dobije neke oblasti i mnogoželjenu luku. Ovo je nova potvrda koliko se danas cijeni mikroskopska knjaževina u južnoslovenskom svijetu i u svijesti Evrope.“ (*Nea Imera* 15/27. 05. 1876).¹¹

Grk – Na oružje! Na oružje, grčki rode!
 Sloveni – Odlazimo! Odlazimo! Sada više
 slavizam ne može da pobijedi helenizam!...

Bez obzira na novi razvoj događaja, grčka vlada nastavlja da pokazuje nespremnost u podržavanju ustalih Balkanaca, sigurno zato što je, pored anglofilije, smatrala da bi dolazeći balkanski

¹¹ Iste novine 22/3. 06. 1876. bilježe da neki za Crnu Goru pozitivni rezultati, koji duguju ovoj diplomatskoj promjeni, kao, na primjer, skidanje, od strane Rusije, zabrane uvoza oružja iz Austrije u Crnu Goru i slanje iz Trsta na Cetinje 30000 pušaka „sistema Vencel“.

nacionalizmi mogli da podriju tendenciju ka stvaranju solidarnosti na Balkanu.¹² U ovoj političkoj klimi, međutim, različite društveno-političke grupe, smatrajući postojeći splet okolnosti povoljnim, organizuju istovremene oružane borbe u Epiru, Makedoniji i drugdje. Poznati poslanik L. Vulgaris, na primjer, aktivira se u ovom pravcu održavajući veze s ostalim Južnim Slovenima, ali i s albanskim bojovodama. Među inicijativama koje preduzima jeste i formiranje Nacionalnog odbora, koji je 24. 02. 1876. zasjedao u kući A. Metaksasa.¹³ Odbor je ustanovio Program, u kome za cilj određuje „djelovanje ka ostvarivanju nacionalnih želja“. Objavili su 18. 04. 1876. i poziv za podršku boraca Hercegovaca,¹⁴ kao što će učiniti i slovenski komiteti u Rusiji (*Ora* 05. 01. 1877).

¹² Kritika „tetraptihu“ panromanizam, panhelenizam, panslavizam i panotomanizam, novine *Rigas* 15. 02. 1877. (pominje se u E. Skopeteas, *Model kraljevstva i Velika ideja Strane nacionalnog pitanja u Grčkoj 1830-1880*, doktorska disertacija, A. P. T., Solun 1984, str. 306 i prim. 7). I Srbija, *Fos* 22. 08. 1876. o suprotnosti „panhelenizam-panslavizam“ i objašnjenje da Srbija ne namjerava da osvoji Carigrad nego da vlada Srbima.

¹³ Pogledaj *Alitia* Odgovor Leonidasa Vulgarisa gospodinu Teodorosu Dilijanisu, ministru spoljnjih poslova Grčke kroz rečeno u grčkoj skupštini 04. 10. 1878, Atina okt. 1878, str. 80 i dalje, đe su i imena. I str. 115, đe nas obavještava da se „zahvaljujući Istočnom društvu“ u Atini nalaze Crnogorci Fil. Plamenac i Joan. Janović. O ulozi L. Vulgarisa u grčko-srpskim dogovorima i optužbama na njegov račun da je „slovenski organ“ i, čak, pronevjerilac novca namijenjenog Srbiji i Crnoj Gori, str. 115 i dalje. Njegova uloga ne treba da se posmatra jednodimenzionalno, kao uloga jednog političara rusofila, nego da se dovede u vezu sa suprotnostima koje su postojale u višeznačnoj balkanskoj politici Kumundurosa, koji je, uostalom, bio obaviješten o njegovim potezima i o oscilacijama njegove vlade i kralja, Laskaris, *Istočno pitanje*, kao pret., str. 288-89. Zanimljivo je da određena nepotpisana pisma, koja L. Vulgaris navodi u svojoj knjizi, nose oznake slobodnih zidara.

¹⁴ Otkrivajući *Alitia*, kao pret., str. 86-7, 103. D. Đorđević, *Istorija Srbije 1800-1918*, Solun 1970, str. 189. Ev. Kofos, *Grčka i istočno pitanje 1875-1881*, Atina 2001, str. 60.

Uticaj Odbora na zvaničnom nivou ostao je, međutim, potpuno bezvrijedan, jer ni predstavnik srpske vlade ni sam M. Garašanin, koji je doputovao u Atinu (mart 1876), nijesu bili primljeni od strane Vlade. Iste godine, u atmosferi narodnog oduševljenja, koje su, čini se, bodrili engleski liberali,¹⁵ i permanentne neutralnosti Vlade, K. Paparigopulos, u govoru na skupu podrške koji je organizovan u Pniki (19. 09. 1876), ističe evropsku zainteresovanost i naglašava potrebu učešća Evrope u oslobođanju Grka, kao i Srba i Crnogoraca. Konkretno naglašava:

„Kada se na severu čulo da se Srbi i Crnogorci pripremaju da podrže pokrete u Bosni, u Hercegovini i u Bugarskoj, jug je bio ganut; kada su se pročula herojska djela Crnogoraca zavladao je ogromno uzbuđenje i u slobodnoj i u porobljenoj Grčkoj, svako srce je zadrhtalo, svaka glava se zapalila.“¹⁶

Znamo da su prisutni, kojih je bilo, prema svjedočenjima, oko 8000, na kraju prihvatili glasnim odobravanjem ponuđeni predlog.¹⁷

Ako navedena dejstva proizilaze iz programa „Evropa nacija“, drukčiju ideološku orijentaciju pokazuje aktivnost kruga oko demokratskog kluba „Riga“ (ne treba ga poistovjećivati s istoimenim klubom iz prethodne decenije), u kome učestvuje, kao

¹⁵ Pogledaj, na primjer, *Ora* 14. 11. 1876, Čestitke Gladstona prodekanu Univerziteta u Atini, Emm. Kokinosu, za podršku u Pniki i *Klio* 11/23. 12. 1876. zahvalnica mnogih Grka iz Trsta engleskom liberalnom političaru. Nacionalni i Kapodistrijski univerzitet *Predlozi za podizanje spomenika Gladstonu*, Atina 30. 11. 1881 (jedan list). Bista Gladstona, *Esperos* 15/27. 10. 1881, str. 190.

¹⁶ *Stoa* 22. 09. 1876. (= K. T. Dimaras, K. Paparigopulos, MIET, Atina 1986, str. 339 i 337). Kiriakidu, *Istorija savremenog helenizma*, kao pret., str. 552-3. Komentari u stranoj štampi, vidi *Nea Imera* 29/10.02.1877. i *Ora* 29. 04. 1877.

¹⁷ E. Driault, M. Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, tom III, Pariz 1925, str. 400.

jedan od utemeljivača, P. Panas.¹⁸ U prvom javnom prikazivanju Klub, koji izdaje i zvanični organ - *Riga novine uprave Istočne Federacije*, objavljuje molbu za sakupljanje novca za ustanike u Bosni i Hercegovini.¹⁹ Podrška, međutim, grčkih i balkanskih radikala „bratstvu naroda i nacija“²⁰ izgleda da se nalazi u jednom alternativnom programu za političku organizaciju Balkana, dakle, u političkoj perspektivi federacija. Među najaktivnijim članovima grupa koje su kritikovale „Velike ideje“ država ističe se srpski socijalista S. Marković (1846-1875).²¹ Ideje balkanskih radikala, međutim, ne izgleda da nailaze na odobravanje u atmosferi jačanja antagonizama, koja se forsira u nacionalnim državama, sada još više nego u toku prethodne decenije, i to zato što u novom spletu okolnosti vodeće političke sile smatraju protivnicima u balkanskim državama koliko „federalne“ i „socijalističke“, toliko i iredentističke programe suparničkih susjednih zemalja, čak i na unutar-slovenskom nivou, kao što ćemo uskoro videti.

Na početku 1877, dakle, situacija na zapadnom Balkanu opisuje se gotovom da eksplodira. Priča se o nedostatku žita u Crnoj Gori i o ruskoj ekonomskoj pomoći da bi se kupio hljeb.²² Ove vijesti pojašnjavaju neprekidne zahtjeve Crne Gore za pripajanje ravnica u pograničnim oblastima, da bi se održala kao

¹⁸ Pogledaj Stavropulos Er. -L., *Panajotis Panas (1832-1896), Jedan romantični radikal*, Atina 1987.

¹⁹ Odlomak iz programskog proglasa prenesen je iz novina *Ergatis* 24. 09. 1875. u M. Dimitriu, *Grčki socijalistički pokret. 1 Od utopista do marksista*. Gavriilidis, Atina 1985, str. 31.

²⁰ Pogledaj, na primjer, Panasove novine *Sfika* 05. 12. 1867.

²¹ On je prvi kritikovao termin „Velika Srbija“, pogledaj Banac, *The National Question*, kao pret., str. 109 i Skopeteas, *Model kraljevstva*, kao pret., str. 424-5.

²² *Fos* 16. 01. 1877.

politički entitet. Objavljuje se, takođe, tekst promijenjene odluke sila u vezi s definisanjem granica Crne Gore, s pravom slobodne plovidbe na ušću rijeke Bojane (14. 01. 1877).²³ Pošto se, međutim, „pokret“ u Bosni i Hercegovini širi, čini se da Porta prijeti odbijanjem crnogorskog zahtjeva za proširenje teritorije.²⁴ Komentariše se i želja Nikole od Crne Gore, koja je u suprotnosti s „umjerenom politikom Skupštine i Milana“, da objavi rat Porti u slučaju rusko-turskog rata.²⁵ U ovom spletu okolnosti, Nikola, razočaran „Milanovim proglašavanjem za kralja“²⁶ i koristeći priliku da pronade izlaz na jugu, djeluje nezavisno od Srbije i pravi dogovor s katoličkim Albancima, Mirditama.²⁷

²³ Grčka publika informiše se i o različitim evropskim stavovima u vezi s Crnom Gorom, kao, na primjer, o italijanskom: „Na Cetinju se izražava jako nezadovoljstvo suprotstavljanju italijanske vlade ustupanju luke Spič.“ I novine iz Trsta dodaju: „Izgleda, međutim, da Italijani diplomate insistiraju na tome, i ne bez razloga, da će, pošto Crna Gora nema poljoprivredu ni industriju, ova ustupljena luka koristiti samo kao baza švercera i gusara.“ *Nea Imera* 05/17. 03. 1877. Radi se o luci Spič, pogledaj Aleksić-Pejković, *Les relations entre l'Italie et le Monténégro, kao pret.*, str.181.

²⁴ *Ora* 05. 01. 1877. i *Fos* 29. 05. 1877.

²⁵ *Ora* 05. 01. 1877. O reakciji dvadesetak Srba poslanika „dviije krajnosti“, koji su „podnijeli ostavke u znak protivljenja ovoj politici“, pogledaj *Fos* 10. 07. 1877. Crna Gora i Srbija bile su sklopile tajni savez 09.06.1876, *Ora* 28. 07. 1877.

²⁶ „....Ovaj događaj veoma je iznervirao Nikolu, tako da je odlučio da odmah uspostavi mir s Portom, da sebe ne bi žrtvovao radi Milana. Ali ništa od ovoga ne potvrđuje se telegrafom.“ *Fos* 10.10.1876, takođe 26.09. i 03.10.1876. Pogledaj i Srbija, *Esperos* br. 4 (Lajpcig 15/27.06.1881), str. 62.

²⁷ Pogledaj naprijed, str. 96, prim. 56. Slična jačanja veza primjećuju se od prethodne godine. Telegrami, *Alitia* 29. 07. 1876.

Sve ove informacije, koje zasipaju grčke novine, stvaraju sliku po kojoj nacionalna ideja, proširenje teritorije Crne Gore i dinastičke ambicije gospodare namjerama i ambicijama knjaza Nikole. Radikalni vjetar iz šezdesetih godina, koji se podudario s njegovom mladošću i s prijateljskim odnosom prema Srbiji, „Pijemontom Balkana“, definitivno je postao prošlost. Političko-vojni razvoj događaja, u koji je sada umiješan, pritisak od stalnog problema nedostatka žita u Crnoj Gori i pobjede koje ostvaruje, za razliku od srpskog kneza koji je primoran da prekine borbu, povlače ga s prethodne pozicije solidarnosti prema istorodnim Srbima i daju mu podstrek za mnogobrojne i dinamičnije zahtjeve.

Nije slučajno što razvoj odnosa Crne Gore s njenim sušedima izaziva interesovanje grčke štampe. Od ogromnog materijala na ovu temu ograničavamo se na navođenje najkarakterističnijih vijesti i analiza koje smo pronašli. U novinama *Fos* od 10.04.1877. čitamo vijesti iz poluzvaničnog političkog izvještaja iz Beča:

„...Vladar Crne Gore Nikola i Mirdita, Preg, dogovorili su se da u slučaju rata 8000 vojnika Mirdićana pritekne u pomoć Crnogorcima... prenosiće se prema drugima u Albaniji, uzimajući za knjaza Nikolu najveći dio. Priča se da se dogovor... tiče i sudbine ‘centralne’ Albanije. Knjaz Nikola ima ambiciju da obnovi državu Đerđa Kastriota; nije mu dovoljno zauzimanje teritorije do skadarske ravnice već vrebata teritorije koje se prostiru van kruga crnogorske vlasti.“

U međuvremenu, Rusija 24. aprila i Rumunija početkom maja objavile su rat Porti. Knjaz Nikola u cirkularnom pismu velikim silama iznosi neophodnost usvajanja crnogorskih zahtjeva za spasavanje života 90000 izbjeglih Hercegovaca i 5000 članova plemena Kuči.²⁸

²⁸ *Ora* 04.05.1877, „Pošto u mojoj maloj zemlji nemam prostora da ih nase-
lim, dužan sam da insistiram na zahtjevu za njegovo oslobođanje.“

U periodu koji slijedi, koliko se borbe pojačavaju toliko se širi entuzijazam koji inspirišu napisi i koji inspiriše napise u kojima se ponovo aktuelizuju „naoružani s Pindosa“, „jatanan Kastriotov“ i „pobjednički mač Aleksandrov“. ²⁹ Jedan od emotivno i ideološki najinspirisanih tekstova, kao što ćemo videti na kraju poglavlja, jeste proglas knjaza Crne Gore Nikole, objavljen u novinama iz Trsta *Nea Imera*:

„.....govorio sam vam (prošle godine) ‘Crnogorci! Znam da ćete se sa mnom vjerno boriti’. Naše geslo bilo je geslo kneza Lazara ‘Do sretanja na Kosovu!’ Vaš heroizam još jednom su potvrdile velike bitke... u kojima ste se borili kao pravi potomci Obilića, bili ubijani i zarobljavani... Hrabrošću, Crnogorci, opravdali ste moje povjerenje, ispunili ste očekivanja Slovena i izazvali divljenje ostalog svijeta... Crnogorci! Hvala vam u moje ime i u ime naroda pred Bogom i pred cijelim svijetom. Hvala vam u ime naših nezaboravljenih predaka svetog Petra, vladike Danila, koji je postavio temelj naše nacionalne budućnosti, knjaza Danila...“ Na Cetinju, 14/26. aprila (30/12. 05. 1877. pogledaj i str. 104).

Krajem sedamdesetih grčka štampa, solidarišući se s ostalim Balkancima i u isto vrijeme kritikujući neutralan stav grčke države,³⁰ prati i prenosi razvoj vojnih događaja od objavljivanja

²⁹ Buđenje, *Fos* 17.07.1877, str. 1. Devetodnevna bitka u Crnoj Gori, *Nea Imera* 2/14.07.1877. „neporecivi heroizam kome se dive i prijatelji i neprijatelji...“ i „Ti ljudi bili su najveći heroji...“ *Ora* 23. 06. i 08. 07. 1877. „...sljedeće nedjelje, 15.07, Crnogorcima je naređeno da budu na Plenici... svim ustanicama Hercegovcima naređeno je da se skupe u Ostrogu, đe će doći knjaz Nikola sa svojom pratnjom, *Ora* 11. 07. 1877. Crnogorci uvijek pobjednici, *Fos* 02. 10. 1877.

³⁰ Pored kritičkog stava najvećeg broja novina, koje iznose nacionalni stav političkih snaga koje nisu anglofilske, zanimljiv je i stav satiričnih novina, L. Luvis, *Ismijano kraljevstvo*, kao pret.

rata Srbije i Crne Gore Otomanima (30. 06. 1876), do poraza Srbije i, s tim povezanog, uplitanja Rusije u „borbu za čitav slavizam“ (Ora 16. 11. 1876) i kongresa u Berlinu (jun-jul 1878). Tako, s jedne strane porazi Srbije³¹ i s druge strane pobjede Crnogoraca (osvajanje Nikšića, Podgorice i drugih gradova),³² učvršćivanje veza posljednjih s katoličkim Albancima i Nikolin zahtjev za pravo na nasljeđe,³³ zaista stvaraju jednu novu ravnotežu, ne samo među Crnogorcima i Otomanima već prvenstveno između dvije jednorodne države. Iz atinskih novina čitaoci su mogli da prate ogledanje dviju „srpskih država“ s Otomanima, Nikolino s Milanom Obrenovićem (1868-89), kao i reakciju protiv posljednjeg unutar srpske države.³⁴ 04. 04. 1877, *Ora*, na primjer, prenosi vijest da je „poraz Srbije [u dolini Timoka] i uspješni otpor Crnogoraca pod njihovim zaslužnim vladarom prenio s Milana na Nikitu [Nikolu] vlast nad Slovenima iz Turske.“

Zaista, znamo da su se 1866. Mihailo Obrenović i Nikola bili dogovorili, vjerovatno uz odobrenje Rusije, da će, ako prvi umre bez potomstva, drugi biti njegov nasljednik. Vojne pobjede koje je ostvario Nikola, kao što je poznato, poboljšale su njegov položaj. Uprkos tome, poslije ubistva Mihaila 1868. ovaj dogovor

³¹ Pogledaj, na primjer, Telegrami, *Alitia* 29. 07. 1876.

³² *Ora* 15. i 30. 08. 1877. Pogledaj i 26. 09. 14. 10. 05. 11. 1877.

³³ „Prvi objekti vojnog djelovanja Crnogoraca bili su Nikšić i Podgorica. Prva od ove dvije tvrđave otvarala je Crnogorcima prolaz do Duge i Donje Hercegovine, a druga stavlja pod vlast knjaza Nikole albansku ravnicu do Skadra. Objje su nedavno opasane, iako ne potpuno. Na ministarskom odboru koji se sastaje u 3 knjaz je objavio: ‘I Nikšić i Podgorica pali su pod našu vlast.’ ... Crna Gora rekla je da neće ostaviti oružje prije nego što Turska prizna knjazu pravo nasljeđa.“, *Ora* 13. 04. 1877. Pogledaj i [E. Saint-Marie de Pricot], Hercegovina, *Estia* tom I (01. 02. 1876), str, 77.

³⁴ O zavjeri „protiv kneza“ i hapšenju 200 osumnjičenih, *Fos* 27. 02. 1877.

nije ispoštovan i vlast u Srbiji ostala je, preko mladog Milana, unuka Mihailovog brata, u porodici Obrenovića. Upravo o nezadovoljstvu Rusije i o njenoj ulozi u ovim događajima obavještava Ora svoje čitaoce nekoliko dana kasnije:

„... da Rusija u Srbiji podriva princa Milana. Njen cilj je da ga zamijeni knjazom Crne Gore Nikolom,... ovo djelovanje dovelo je do velikih previranja u Srbiji, koja su prijetila da prouzrokuju pad ministarstva.“ (28. 05. 1877).

Od tada počinje period nepovjerenja i antagonizma između Srbije i Crne Gore.³⁵ Razdoru između ove dvije jednorodne grupe izgleda da je doprinio i Nikolin zahtjev da se na kongresu u Berlinu prizna nasljedno pravo vlasti – znamo da je 1876. zamišljao svog sina Danila kao „kralja slovenskog naroda“.³⁶ Naravno, u ime nacionalnih interesa dvije „srpske zemlje“ nastavljaju da se bore za zajedničke ciljeve. Nekoliko mjeseci kasnije Nikola šalje telegram Milanu Obrenoviću:

„Ovaj radosni događaj [osvajanje Nikšića] biće preteča brzog ostvarenja naših zajedničkih nacionalnih želja!“ (10. 09. 1877).³⁷

Iz informacija u vezi s ovom temom, koje postaju sve brojnije sljedećih godina, očigledno je da je Crna Gora ozbiljno pretendovala, uz odobrenje Rusije, na vodeću ulogu među Južnim Slovenima:

³⁵ Đorđević, *Istorija Srbije*, kao pret., str. 146 i 178.

³⁶ Nasljedno pravo bilo je priznato Milošu Obrenoviću 1830, ali ga je izgubio 1840. godine. Ponovo ga je tražio za vrijeme svoje druge vladavine 1859-60.

³⁷ Geopolitički značaj gradova Nikšića i Podgorice naglašen je u tekstu u listu *Ora* od 13. 04. 1877: „Prva od ove dvije tvrđave otvarala je Crnogorcima prolaz do Duge i Donje Hercegovine, a druga stavlja pod vlast knjaza Nikole albansku ravnicu do Skadra.“

„Omladina je obećala Srbiju crnogorskom knjazu Nikoli, čija je želja za širenjem zemlje postala uzrok Milanovog strahovanja.“
čitamo u listu *Ora* 29. 10. 1877.³⁸

Među Grcima, jasnu predstavu o „suparništvu“ Crnogoraca i Srba imao je konzul u Skadru Ep. Mavromatis (1846-1918). Svoje uspješne opservacije iznosi u novinama *Akropoli*, u seriji tekstova (1884), koje će kasnije objediniti u knjigu. Prikazuje, dakle, ravnotežu koja se bila stvorila između dvije „suparničke“ države:

„...značajne teškoće ima (srpski rod) u rješavanju pitanja nacionalnog jedinstva i ujedinjenja u jedinstvenu državu. Prvo, dvije istorodne i nezavisne države... već se bore za vlast nad ovim plemenom na suparnički način, koji vremenom može da utiče na njihovo jedinstvo... Iako je Srbija bogata, veća i, vjerovatno, kulturnija od Crne Gore i nalazi se u boljem položaju da ostvari navedenu misiju, i Crna Gora ima veliku prednost kada se radi o uticaju na sušedne istorodne pokrajine, u tome što njom vlada dinastija duboko ukorijenjena u tle, u postojanju bliskog i čvrstog jedinstva između naroda i vladara i u tome što je vodi zajednički duh; u svakoj inicijativi i akciji uz potpuno je povjerenje predata pravoj ruci, koja danas određuje sudbinu Crne Gore.“³⁹

Uspješno vojno djelovanje daje „prestiž“ Crnoj Gori i ona postaje pol „ujedinjenja u istu naciju“ za Dalmaciju i Raguzu, oblasti, dakle, koje su do tada imale ekonomski i kulturni život

³⁸ Iz logora Crnogoraca, *Nea Imera* 20/2.10.1880, iz novina *Hronos* „da su nekad Crnogorci bili krvavo pljačkaško pleme ne poriče se... Ali u isto vrijeme oni su ljudi krajnje odani domovini, koji su svojom nepokornom hrabrošću vjekovima branili svoje gore od svih sila otomanske države. U njima postoji seme velikog plemena, koje zna kako da djeluje na sudbinu velikog slovenskog roda!“.

³⁹ Ep. Mavromatis, *Sadašnjost i budućnost Albanije*, Atina 1907. [1884], str. 28-9.

nezavisan od svih ostalih Južnih Slovena.⁴⁰ Ovaj razvoj događaja neminovno mijenja sliku Crne Gore u inostranstvu. Tako se i u Grčkoj od početka stvara klima podrške borbi Crnogoraca i ohrabruju se izrazi prijateljstva prema njima, što se zapaža, ne slučajno, naravno, čak i u engleskoj štampi.⁴¹ Bez obzira na nespremnost grčke vlade da se sinhronizuje s ustanicima na Balkanu, počinje da se primjećuje jačanje diplomatskih odnosa između dvije zemlje. Moglo bi se argumentovano tvrditi da su interesovanje i reakcija javnosti, više nego vladin stav, doprinijeli stvaranju pozitivne klime, u kojoj je porastao broj članaka s obimnim vijestima o borbama Crnogoraca⁴² i prilozima s isto-rijskim i etnografskim sadržajem.

Pažljiv čitalac ovih članaka može da prepozna dublje ciljeve u problematizmu evropskih sila, pošto svaka od njih prilazi balkanskim pitanjima imajući u vidu ulogu koju želi da odigra u određenoj balkanskoj zemlji. Ova uloga zavisila je od jačine uticaja svake balkanske zemlje na svoje sušede. Tako, na primjer, stavovi austrijskog ministra spoljnjih poslova Andrašija, koji su objavljeni u novinama *Ora* (05. 07. 1877), jasno pokazuju da interesovanje Evropljana za „mikroskopsku“ Crnu Goru proizilazi iz jedne opštije političke orijentacije, koja je mogla da se promijeni u zavisnosti od razvoja događaja. Priznavanje i povećavanje, dakle, teritorije Crne Gore bili su preduslov za njeno preoblikovanje u zemlju evropskog tipa koja može da opstane,

⁴⁰ O Crnoj Gori, *Nea Imera* 27/8. 11. 1879.

⁴¹ Između ostalog *Ora* 29. 04. 1877 prenosi iz novina *Hronos* iz Londona: „a uzbuđenje u Grčkoj od tada je toliko živo, da je vojni ministar bio primoran da upotrebi vlast da bi spriječio dezertiranje vojnika u rat protiv Turaka.“

⁴² *Ora* 10, 13, 21, 26. 04; 23. 06. đe se govori da je „otomanska vojska vjerovatno utvrđena u sjevernoj Albaniji da bi je sačuvala od Crnogoraca, a u južnoj od Grka, ako slučajno ustanu.“ 08. 07, 19. 07. 1877.

koja kao viši cilj ima okupljanje Južnih Slovena, sa odgovarajućim, naravno, evropskim podrškama i uz cijenu slabljenja Srbije, da bi se tako ograničio uticaj Rusije na Balkanu.

Od evropskih ravnoteža i nacionalnih želja zavisila je i pozicija grčke države u vezi s ograničavanjem Slovena s Balkana i s ulogom civilizatora, koju su imali Grci na Istoku. Za Grčku i Crnu Goru povoljan dogovor koji je postignut na Berlinskom kongresu, doveo je do učvršćivanja njihovih odnosa. S jedne strane, teritorijalno proširenje Crne Gore – s 4427km² 1877. na 9475km² 1879. i sa 196000 1864. na oko 200000 stanovnika 1879⁴³ – i njen izlazak na more, bili su, naravno, pozitivne činjenice, iako su date uz stroge uslove i bile ograničene u odnosu na one koje je u februaru iste godine odredila konvencija u San Stefanu.⁴⁴ S druge strane, u grčkoj državi berlinski dogovor stvorio je istu klimu, u kojoj je vladalo oduševljenje i zbog ispunjenja zahtjeva Crne Gore.⁴⁵ Od knjaževine, dakle, potčinjene Otomanskom carstvu, Crna Gora od 1880. postaje poseban entitet, s

⁴³ El. Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle. La Terre et les Hommes, I. L'Europe Méridionale*, Pariz 1879, str. 296 i O Crnoj Gori, *Atinais* II, br. 23 (01. 12. 1877), str. 181.

⁴⁴ O značaju luke Antivari i članu 29 Berlinskog kongresa, koji je važio do 1909, pogledaj Ant. G. Kartalis. *Italijanska politika u Albaniji i na Balkanu*, Atina 1914, str. 56, prim. 1.

⁴⁵ Pominje se i u nešto kasnijem školskom priručniku: „Trebalo istaći da gradova u Crnoj Gori nije bilo, dobili su ih Berlinskom konvencijom (1878), prije koje su bili turski: Nikšić, grad utvrđen, bivše jako granično utvrđenje prema Crnoj Gori, južnije industrijska Podgorica i primorski gradovi Bar i Ulcinj.“, A. I. Antoniadis, *Geografija, prirodna i politička s najosnovnijom matematičkom i prirodnom istorijom, podijeljena u tri dijela. Jedina dozvoljena za upotrebu u grčkim školama...* Atina, 1888, str. 109. Nedostatak gradskih centara do tada u Crnoj Gori neprekidno se komentariše, pogl. na primjer, Ford, *Montenegro in the Eyes of the English Traveler, kao pret.*, str. 354-5.

većom važnošću za Grčku. Konzul u Skadru Ep. Mavromatis, koji izbliza prati situaciju na zapadnom Balkanu, piše odmah poslije završetka Berlinskog kongresa:

„Imajući u vidu prelaznu situaciju u kojoj se danas nalazimo i budućnost koju oblikuje ova situacija, mislim da treba da pokušam da učinim poznatim saznanja iz službe koju obavljam... ovaj sušedni narod ima široku budućnost i s njim su nam odmah potrebne direktne veze... Niko ne treba da smatra Crnu Goru dalekom i, s današnje tačke gledišta, malom po broju stanovnika... ako, međutim, imamo u vidu značaj narodā ovog plemena, njihovu međusobnu bliskost i usmjerenost prema centru... uvjereni smo da danas mala Crna Gora može, u odgovarajućim okolnostima, da postane jezgro velike države. Tome neprekidno teže i njeni snovi, ideje, djelovanje... osvjetljavajući ono što nam je zajedničko s ovom nama gotovo nepoznatom državom, s kojom... ćemo vjerovatno imati važne zajedničke i suprotstavljene interese.“⁴⁶.

Politički uspon Crne Gore prouzrokovao je, zaista, i stvaranje jedne jasnije slike o njenoj „nacionalnoj“ prošlosti – znamo da je ovom ideološkom procesu značajno doprinio knjaz Nikola pišući književna djela i ističući djelo Petra II Petrovića Njegoša. Zemlja se, dakle, u grčkim napisima sve više predstavlja kroz istorijske činjenice nezavisne od srbijanskih i od Stefana Nemanje, različite, dakle, od onih koje je u *Istoriji o Crnoj Gori* zabilježio 1754. crnogorski vladika Vasilije Petrović. Istorijska prošlost koja se sada probira da bi se predstavila, pokušava se prikazati kao posebna, iako se njeni počeci i dalje smještaju u 14. vijek. Ova verzija javlja se i u grčkoj štampi:

„Crna Gora (pravoslavci) osamostaljuje se od Srbije 1389. godine i njen prvi samostalni vladar je Georgije Valshas, utemeljivač kuće Cernatević [čitaj Crnojević]. Od 1658. do 1852. zemljom vladaju vladike (mitropoliti) iz kuće Petrović-Njegoš

⁴⁶ Četiri dana na Cetinju, *Nea Imera* 10/22. 06. i 22/3. 08. 1878.

po nasljedstvu. Danas je svjetovna knjaževina u kojoj se vlast nasljeđuje unutar ove kuće, proglašena nezavisnom i uvećana 1878. na Berlinskom kongresu.“⁴⁷

Navedeni razvoj događaja značajan je i za udaljavanje Crne Gore od Srbije i, u isto vrijeme, razdvajanje ostalih Južnih Slovena na dvije sfere uticaja: ubuduće Nikola pretenduje na Hercegovinu, a Milan na Bosnu.⁴⁸ Što se Grčke tiče, širenje i izlazak Crne Gore na Jadransko more smatrali su se pozitivnim razvojem događaja, pošto, s obzirom na aktuelni evropski stav koji grčkoj štampi prenosi advokat N. P. Elefteriadis, postigla se ravnoteža u korišćenju Jadrana između Italije i Austrije:

„Crna Gora, dakle, predstavlja tačku na Jadranu na kojoj se presijeca Austrija i ta tačka ima ogroman značaj za političare iz Rima... Značaj Crne Gore, koja se nalazi na granici, na kraju njene teritorije na Jadranu, na vrijeme je shvatila Austrija... kao protivtežu ovom jačanju slavizma, Austrija je uzela Bosnu i Hercegovinu...“⁴⁹.

⁴⁷ Eir. Esopos *Atički kalendar prestupne 1880. godine*, god. 14, Atina 1879, str. 428. Pogledaj i At. Paleologos *Kalendar Istoka za godinu 1883*, god. 2, Carigrad 1882, str. 112, „Površina Crne Gore iznosi 9030 km². Broj stanovnika u njoj je 236000, ili 26 stanovnika po kvadratnom kilometru. Po vjeroispovijesti su pravoslavni, s izuzetkom 4000 katolika i isto toliko muhamedanaca. Smatra se da Crnogoraca van zemlje ima oko 2000...“. I *Kalendar Istoka za godinu 1886*, Carigrad 1885, str. 23. Pogled na poziciju Crne Gore prije i poslije Berlinskog kongresa, N. P. Elefteriadis, Crna Gora, Jadran i Balkansko poluostrvo, *Panatina* 12 (31.05.1912), str. 99-102.

⁴⁸ Pogledaj Ražnatović, Relations politiques entre le Monténégro et la Serbie au XIXe s., *Le Monténégro dans les relations internationales*, kao pret., str. 81.

⁴⁹ Elefteriadis, Crna Gora, Jadran i Balkansko poluostrvo, kao pret., str. 101 i str.100: „Pošto su po Berlinskoj konvenciji čitava Bosna i Hercegovina ... pripale Austriji... Crna Gora više ne predstavlja prosto ruski satelit protiv Turaka na Balkanskom poluostrvu već najvažniju stražu, koja budno čuva,

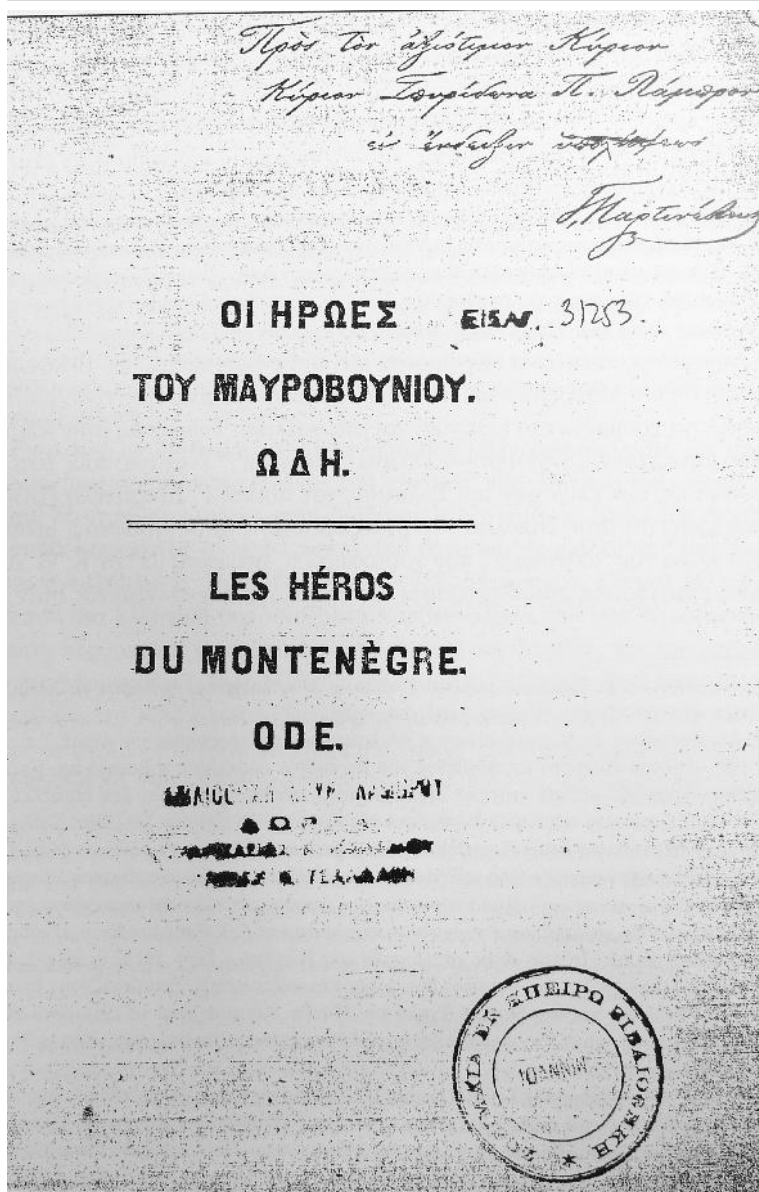
Na taj način, sigurno, treba da objasnimo i oduševljenje Grka u vezi s Crnom Gorom. Ovu klimu odlično pokazuje i pjesnička zbirka napisana na grčkom i francuskom. Izdao ju je na Krfu istog mjeseca (jun 1878) „grčki Tenison“,⁵⁰ jedan od kasnijih predstavnika potomaka Solomosa, pjesnik G. Martinelis (1836-96) i posvetio je Nikoli Crnogorcu. Pisac u poznatoj klimi „idealnog“, koja je karakteristična, po K. T. Dimarasu, za pjesnike Heptanežane, piše u predgovoru, obraćajući se knjazu:

„Kada se svijet divio svijetlim podvizima novih Heroja Crne Gore, moja sirota koliko i slavna domovina blagosiljala je njihovu slobodu; njenim sam oduševljenjem bio inspirisan dok sam pisao Odu, koju se usuđujem da vam poklonim. ... Decembar 1877.“⁵¹

zajedno sa Srbijom, austrijski prolaz preko Novog Pazara prema Makedoniji i Solunu, spremna da prva pozove na opasnost čitav slovenski svijet i, svakako, jaka, uvijek spremna da uzme oružje i da uposlí Austriju...“ od istog, Ravnoteža na Jadranu. Grčka – Italija – Austrija, *Panatina* 8 (jul-septembar 1913), str. 99-111. Nik. Elefteriadis (1867-1943) poznati je pravnik i poznavalac istoka. Učio je u Evangelističkoj školi u Smirni i studirao na Pravnom fakultetu Univerziteta u Atini. Od 1914. pravni je savjetnik u Ministarstvu ekonomije i, kasnije, Ministarstvu poljoprivrede, *Novi enciklopedijski rječnik Iliu*, tom 6.

⁵⁰ Lord Alfred Tenison (1809-92), engleski pjesnik viktorijanske epohe, rusofob, „poseban prijatelj Gladstona“, pogl. Premijer Gladston u Kopenhagenu, *Esperos* br. 59 (1/13.10.1883), str. 170-1. Takođe, A. Tennyson, Montenegro, *The Nineteenth Century* I, 3 (May 1887), str. 359; pjesma koja je štampana u *Crnogorskoj bibliografiji IV-4/5*, kao pret., str. 100, u vezi je s tekstom W. E. Gladstona, pogledaj str. 81 i dalje. V. Goldsworthy, Tennyson and Montenegro, *Tennyson Research Bulletin* 7, 1 (Nov. 1997), koji mi nije na raspolaganju. Iste, *Inventing Ruritania*, kao pret., str. 33-5.

⁵¹ *Heroji Crne Gore. Oda / Les Héros de Monténégro. Ode*, Krf, Štamparija Krf, 1878. Pisac je poznat i po drugim pjesničkim zbirkama ljubavnog i patriotskog sadržaja.

Korice knjige G. Martinelisa

Krf nije slučajno mjesto u kome je izdata Oda, ako imamo u vidu ranije veze Crne Gore s Komitetom radikala koji je tu bio organizovan i aktivnost određenih lokalnih činilaca, kao, na primjer, I. Paramitiotisa, u organizovanju heptanežanskih revolucionarnih pokreta zajedno s političkim krugovima (među njima se ističe L. Vulgaris), koji su se protivili anglofilskoj politici grčkih vlada. Veze knjaževine s ostrvom održale su se, dakle, i van vremenskog perioda u kome su bili aktivni radikali i izgleda da su one nastale povezanošću određenih krugova koji nisu bili isključivo politički.⁵²

Rezultati Berlinskog kongresa još više su iskomplikovali balkanske antagonizme, pošto se u vihoru iredentističkih pretenzija nacionalnih država pojavila i jedna nova nacija – Albanci. Prvi put, koliko znam, o autonomiji Albanaca govori se u julu 1876, na dogovoru Austrougarske i Rusije u Rajhštatu, na predlog prve.⁵³ Naravno, znamo da je Crna Gora od samog početka

⁵² Pogledaj, na primjer, *Aion* 09. 08. 1862. informacija da knjaz Nikola „već planira da doplovi na Krf kada prođe opasnost.“ Takođe, *Nea Imera*, Trst 27/8.04.1876, „prema bečkim listovima knjaz Crne Gore naručio je od krfskog slikara sliku svog sina i nasljednika princa Danila. Slika predstavlja proroka Danila koji predaje malog princa zaštititi svetog Spiridona; na dnu slike napisane su sljedeće riječi: ‘Zaštiti svemogući Bože princa Danila i kruniši ga za kralja slovenskog naroda!’.“ Vjerovatno se radi o krfskom slikaru Nikolaosu Aspiotisu o kome znamo da je odlikovan ordenom viteza četvrtog stepena, Alk. G. Haralambidis, *Prilog studiji heptanežanskog slikarstva 18. i 19. vijeka*, Joanina 1978, str. 28-9. Na kraju, o vezama Krf a i Crne Gore vrijedno je pomenuti i lik koji je opisao heptanežanski pjesnik Io. N. Cakasianos (1853-1908), Konte Spurgitis, ili Spurgitis Montenegro (Vrabac Montenegro, prim.prev), K. F. Skokos, *Nacionalni kalendar za 1897. godinu*, str. 337-42, iako sadržaj nismo mogli da jasno vidimo.

⁵³ Đorđević, *Istorija Srbije*, kao pret., str. 193. Laskaris, *Istočno pitanje*, kao pret., str. 286, 293 i 300. O vezama Kumundurosa, Kofos, *Grčka i Istočno pitanje*, kao pret., str. 60.

decenije, uz rusku podršku, bila zainteresovana za oblast „Gornje Albanije“. ⁵⁴ Tako je u mreži veza koja se stvorila u ovom novom spletu okolnosti zapadna obala Balkana dobila na važnosti. Sa svoje strane, naravno, Albanci, hrabri Portom i Italijom, žele da se sakupe u jedan politički entitet, pretendujući na najveću moguću teritoriju između Grčke i Crne Gore. ⁵⁵ Koristeći suprotstavljene interese Evropljana, saopštavaju svoje nezadovoljstvo novim granicama Srbije i Crne Gore. ⁵⁶ Udvostručavanje teritorije posljednje, s pripajanjem oblasti Plav, Kuči, Rugova i drugih, smatrano je nepravednim i zato albanski stanovnici ovih oblasti šalju pismenu žalbu francuskom konzulu u Carigradu. ⁵⁷

Nezavisno, međutim, od toga da li su bili podstaknuti otomanskom upravom da bi djelovali kao „strašilo“, kao što se tvrdilo u Grčkoj, ili su izražavali stvarne nacionalne strahove – u okolnostima rastućeg nacionalizma velike sile podsticale su ili inspirisale slične poteze, njihova težnja za političkim samopostojanjem

⁵⁴ Vijesti, *Ora* 11. 11. 1876, „Šta da radi Gornja Albanija u kojoj sada nema turske vojske, ugrožena ili pažena od Crne Gore, podrivena od Rusije i Italije? Crna Gora će se ograničiti na to da osvoji granična slovenska plemena, ili će da uđe i u Albaniju?“. Pogledaj i El. I. Nikolaidis, *Strana propaganda i nacionalni albanski pokret u mitropolitskim eparhijama Drača i Beograda krajem 19. i početkom 20. vijeka*, Joanina 1978, str. 261-2.

⁵⁵ Pogledaj, na primjer, Grci i Albanci, *Nea Imera* 8/20.12.1879: „Albansko udruženje preuzelo je na sebe da ubijedi Evropu da je albansko pleme toliko mnogobrojno i ujedinjeno, da može da se organizuje kao knjaževina. Ali način njegovog djelovanja potvrdio je da Albanci nemaju odlike koje su im potrebne da bi stvorili naciju, nemaju ni dovoljno snage ni sredstava. ...“ (iz *Francuske Demokratije*), đe i o teritorijalnim pretenzijama Crne Gore.

⁵⁶ Iako je jedan dogovor bio postignut s vođom Mirdita Pregom, *Ora* 10.04.1877. i 21.04.1877.

⁵⁷ *La Ligue albanaise de Prizren 1878-1881. Documents*, tom I, Tirana 1988, str. 16-8. Slijede i druge slične žalbe.

zanima nas iz dva razloga: s jedne strane, zato što u okviru nove ravnoteže Crna Gora djeluje zastrašujuće za Albance i, s druge strane, zato što pretenzije drugih izazivaju preusmjeravanje grčkih pretenzija u Epiru. Ogroman broj članaka nalazimo u grčkim novinama iz 1877. u kojima se analiziraju ova dva odnosa, uz komentarisanje zahjeva sva tri balkanska naroda.⁵⁸ Radi se o krajnje zanimljivim komentarima, koji se tiču promjene dotada podrazumijevane slike Crne Gore, pošto ponekad pokazuju kritičko raspoloženje prema zvaničnim stavovima, slažući se s upravo navedenim albanskim.

Nedeljnik *Glas Albanije - novine za albanska prava*, koji je u Atini izdavao od 29. 09. 1879. do 23. 08. 1880. Anastasios Kuluriotis (?-1887), vjerovatno je jedini list koji je, u grčkoj državi, od prvog dana poslije Berlinskog kongresa konstantno propagirao albansko pitanje.⁵⁹ Nedeljnik se pojavio u okolnostima nadolazećih nacionalizama, tačnije, s tačke gledišta grčko-albanskih odnosa, u periodu poslije mira iz Adrianopolisa, 19. 12. - 01. 01. 1878, i odbijanja predloga grčke države za ujedinjenje Grčke i Albanije u jedno dvojno kraljevstvo.⁶⁰

„Atinski poštovalac Albanaca“ Kuluriotis, poznat po vezama koje je imao s Biblijskim društvom, već u prvom broju svojih novina *Glas Albanije* naziva sebe „pristalicom i vatrenim podržavaocem nacionalnih manjina, oslonjenim na kosmopolitsku

⁵⁸ Pogledaj, na primjer, Crnogorci i Albanci, *Nea Imera* 26/8. 12. 1877. Albanska, u *istom* 3/15. 11. 1879. Crnogorci i Albanci, u *istom* 17/29. 11. 1879. Crnogorci i Turkosloveni, u *istom* 17/29.11.1879. i čitavih prvih šest mjeseci 1880.

⁵⁹ Biografija, Il. G. Skulidas, Anastasios Kuluriotis i njegovo djelo *Prilog studiji grčko-albanskih odnosa* (II polovina 19.v), *Dodoni* 21, (1992), Joanina 1995, posebno strane 221-23.

⁶⁰ Hr. Pituli-Kicu, *Grčko-albanski odnosi i pitanje Ševernog Epira u periodu 1907-1914*, Olkos, Atina 1997, str. 30-1.

osnovu“. Kasnije, kroz sve svoje napise, radi na „buđenju“ Arbanasa u grčkoj državi, ali i ostalih, đe god se oni nalazili.⁶¹ Izgleda da je na neke grčke državljane Arbanase ovo uticalo i da su podržavali nacionalne zahtjeve još uvijek potlačenih Albanaca, za stvaranje „ujedinjene i nezavisne Albanije.“ Oni shvataju da se pretvaranje Crne Gore u nezavisni državni entitet i posebno povećanje njenih teritorija sudaraju s ostvarivanjem nacionalnog i političkog ujedinjavanja njihovih sunarodnika,⁶² pošto se Crna Gora predstavlja kao sila sposobna da na Jadranu uzme monopol na ostvarivanje interesa naročito Rusije i Italije, funkcionišući kao odskočna daska za njihovo političko i trgovačko širenje na Balkanu. U tekstovima na ovu temu u novinama *Glas Albanije*, osim ševernih slovenskih država, napada se i stav grčke vlade zato što „učestvuje u oduzimanju teritorija Albanije od strane Srbije i Crne Gore i priželjkuje njeno cijepanje, pa mu, štaviše i doprinosi s ciljem da i ona uzme mali komad, zaslijepljena pohlepom ovih zemalja, njenih prirodnih neprijatelja.“⁶³

S ciljem, dakle, da stvore jednu novu ravnotežu u svoju korist, Albanci iz Otomanskog carstva i neki stanovnici grčke države,

⁶¹ O terminu „αλβανόφων“ (poštovalac, obožavalac, Albanaca prim.prev) pogledaj Kumanudis, *Skup*, kao pret., str. 37, đe se pominje Kuluriotisovo ime. O stavovima posljednjeg u predgovoru njegovog djela *Albanski bukvar dijalekta koji se govori u Grčkoj...*, Atina 1882, i „*Crtica iz Albanije*“, Atina 1883. O novinama *Glas Albanije* s albanske tačke gledišta Z. Reso, L'activité d' A. Koulourioti dans son journal „La voix de l'Albanie“ durant les années de la Ligue de Prizren, *Studia Albanica* 15, 2 (1978), str. 43-66 albanski s francuskim rezimeom.

⁶² Pogledaj, na primjer, Knjaz Crne Gore i njegova albanska politika, *Helenizam* 5, maj 1902, str. 309-12.

⁶³ Jedan članak iz novina iz Livorna o Albanskom pitanju koji je preveden i objavljen u nastavcima u novinama *Glas Albanije* br. 2 (06.10.1879).

koji su maštali o stvaranju nacionalnog albanskog političkog entiteta u prvom, a u drugom stadijumu jedne grčko-albanske federacije, napadaju Grke i Evropljane zbog interesovanja koje pokazuju za „mikroskopsku“ i „izgladnjelu“ Crnu Goru i naglašavaju nepravdu koja se dešava na njihovu štetu:

„Albanci su ustali protiv nepravde i protiv Evrope koja želi da ih proda milošću stranih država još uvijek živim Crnogorcima. Ustali su protiv Evrope koja hoće da uništi sebe i izbriše – kao što je uradila s Poljacima – jedan od najplemenitijih i najhrabrijih naroda Evrope, koji ima, po objektivnom svjedočenju, 4000000 duša da bi popravila i povećala siromašnu i gladnu Crnu Goru koja ima samo 200000 duša! Kako je nelogično kontradiktorna i diplomatska drskost! ... S pravom je najveći govornik Albanac na tajnom sastanku Albanskog društva grmio protiv ove nepravedne i ponižavajuće odluke Evrope.“⁶⁴

Iste argumente nalazimo čak i u poetičnim tekstovima, koji izražavaju još jači emotivni naboj. U jednoj pjesmi, na primjer, koju potpisuje Hr. P. Sulis, naglašava se hitna potreba da se osvoji jedina plodna ravnicu, koju je od Albanije uzelo „mikromavrovunio“.⁶⁵

„Protivnacionalni“ stavovi Kuluriotisa, zbog kojih je na kraju završio u zatvoru đe je i umro, treba da se tumače u ovoj koheziji. Tako mogu da se potpunije shvate i pokušaji suprotstavljanja koje se širi u okviru grčke države i koje ima tendenciju da preusmjeri ideološko-političke ravnoteže i, s tim u vezi, slike sušeda sa zapadnog Balkana. Ovakvim povezivanjem postaje jasno da albanski činilac i evropski interesi vezani za njega vode mijenjanju, ili, u svakom slučaju, učestvuju u preoblikovanju

⁶⁴ *Glas Albanije*, god.I, br. 27 (24.05.1880).

⁶⁵ „...da uzmeš zemlju albansku da svoje žito siješ... I tada će sva Albanija s mačem da nagrne. Preporodiće se zemlja, procvjetaće polja...“.

grčkih slika i Crnogoraca i Albanaca.⁶⁶ Iako detaljna analiza Kuluriotisovih stavova predstavlja poseban predmet istraživanja, ovde možemo da istaknemo one karakterisike njegovih novina koje su ih činile posebnim u odnosu na ostalu grčku štampu. Njegov list, dakle, pošto je konstantno informisao, očigledno ograničen broj grčkih čitalaca, o vojnim sukobima Crnogoraca i Albanaca u problematičnim oblastima,⁶⁷ o „nacionalnim albanskim pravima“ i djelovanju Prizrenske lige, predstavljao je, u stvari, govornicu za političku repliku upućenu svim političkim grupama: s jedne strane, anglofilnim grčkim krugovima, koji su bili neutralni, i, s druge strane, onima koji su saradivali sa Srbima i Crnogorcima u organizaciji revolucionarnih tijela, s ciljem oslobađanja oblasti ševerno od grčke države. Prema tome, kritika koju je Kuluriotis upućivao evropskoj i grčkoj politici u vezi s blagonaklonim stavom prema Crnoj Gori, dolazila je iz jedne neprijateljske nacionalne politike – bez obzira na to što je on stavlja u „kosmopolitski“ okvir.⁶⁸ S ove tačke gledišta,

⁶⁶ U grčkoj štampi nalazimo rasijane negativne komentare o Kuluriotisu, pogl., na primjer, *Mi hanese* I, br. 23 (09. 03. 1880), str. 1, đe se iznosi aporija poslanika Mesinezisa o balkanskom bratimljenju: „I među kojim narodima će da se desi ovo bratimljenje? Među Rumunima, Srbima, Albancima i nama. A znate li šta svi oni traže? Trakiju, Makedoniju i Epir, a Kuluriotis i Atiku.“ Pogledaj i u istom br. 24 (12. 03. 1880) str. 2. Kuluriotis, naravno, oseća potrebu da pojasni: „Naprotiv, mi se trudimo da svima dajući potpunu slobodu djelovanja, političkog i religioznog, učvrstimo i ojačamo državu...“, *Albanski bukvar*, kao pret., str. 12. I *Glas Albanije*, 03. 11. 1879, str. 4.

⁶⁷ Pogledaj, na primjer, Prijatni telegram, *Glas Albanije* 06.10.1879.

⁶⁸ Ne čudi činjenica da su nekoliko godina kasnije Grci koji su težili federaciji Grčke i Albanije gledali na Crnu Goru kao na prijatnju političkom postojanju Albanije i nisu smatrani antinacionalnim elementima, kao što se desilo Kuluriotisu. Ep. Mavromatis, *Sadašnjost*, kao pret., str. 26, predstavlja isti karakteristični primjer.

bilo je neminovno da sve ovo dovede do povlačenja do tada neprikosnoveno pozitivne slike Crne Gore, ili makar do skepticizma u vezi sa složnošću koju su stekle balkanske ravnoteže, posebno od 1880, kada Grčka s Crnom Gorom uspostavlja diplomatske odnose.

U okolnostima poslije Berlinskog kongresa, želja različitih evropskih političkih sila u vezi sa stvaranjem dvije nove nacionalne države, Crne Gore i Albanije, s različitom geopolitičkom ulogom na zapadnom Balkanu, stvorila je antagonističke odnose između dva naroda.⁶⁹ Dijalog u vezi s tim, koji je trebalo da ubijedi evropske države da doprinesu stvaranju posebnog državnog entiteta, jedne ili druge grupe, prouzrokovao je napetu klimu na različitim poljima. Na ideološkom, koje nas ovđe najviše zanima, primjećuje se da i Crnogorci i Albanci pokušavaju da se prikažu kao prepoznatljive nacionalne grupe, bez obzira na njihove zajedničke istorijske osobine, poput organizacije u plemena – karakteristika koja je odvajala Crnogorce od istorodnih Srba – i bez obzira na istorijske veze njihovih vladajućih porodica u 15. vijeku, zbog kojih su ih u jednoj ranoj fazi Zapadnoevropljani poistovjećivali (pogl. str. 38, prim. 19).

Tako se, zajedno s političkim argumentima u vezi s jačanjem jednih ili drugih, pojavila i verzija dviju poznatih istorijskih priča, kroz koje se prikazuju razlike među njima i suparništva iz

⁶⁹ Pogledaj, na primjer, Crnogorci i Albanci, *Nea Imera* 17/29. 11. 1879. i Crnogorci i Turkosloveni, u *istom* 15/27. 12. 1879. nastavlja se i sljedeće godine. Albanija, u *istom* 3/15. 11. 1879. Članak iz „Terđžuman Hakikat“, *Glas Albanije* 13. 10. 1879. o reakciji albanskog muslimanskog življa protiv pripajanja Crnoj Gori na osnovu odluke Berlinskog kongresa, Stavrianos, *The Balkans*, kao pret., str. 502-3 i 507. Pogledaj i Albanske vrijednosti, *Glas Albanije* 27. 10. 1879, str. 4, đe se demantuje vijest da je Albansko udruženje počelo da se raspada. Ali, kroz dva mjeseca (15. 12. 1879. str. 2) pad u njegovom djelovanju postavlja neka pitanja.

prošlosti, kao nešto od početka očigledno. Jedna od najznačajnijih tema u tekstovima koji su napisani prije i poslije Berlinskog kongresa, koja je vrijedna analize, jeste, osim aktuelnih vijesti, verzija koja se stvara o istorijskoj prošlosti Crne Gore i koja se podudara s tekućim političkim diskursom. U toku razvoja, dakle, gore navedenih događaja, najranija faza istorije Crne Gore trebalo je, prije svega, da se izdvoji od istorije Albanaca u kasnom Srednjem vijeku i da se otkine i od istorije Srba u istom periodu. Kasnije, kao istorija koja se ticala isključivo i samo Crnogoraca, mogla je da uzme oblik jedne „nacionalne“ priče, slijedeći primjer evropskih i ostalih balkanskih nacionalnih istoriografija. Ali u novom političkom okviru, razlike od Albanaca, Srba i ostalih Južnih Slovena nisu mogle, a nije ni bilo potrebno, da uzmu suprotstavljenu formu, zato što su Nikoline težnje za ujedinjenjem sa Srbijom i proširenjem prema jugu predstavljale alternativne političke planove za širenje njegove moći. S jedne strane, Crna Gora je poslije 1878. na svojoj teritoriji imala veliki broj albanskih muslimanskih stanovnika. Tako je u istoriografiji ovog perioda pokušano da se ponovo sagradi istorijska prošlost od kasnog Srednjeg vijeka do tada, posebno poslije bitke 1389, na taj način što je otpor Otomanima označen kao početak crnogorske istorije, ali i kao „zajedničko nasljeđe“ svih stanovnika Crne Gore, i, u isto vrijeme, i Albanaca i Srba, nasuprot Otomanima.

Ovo historiografsko pitanje ovde će nas zanimati s tačke gledišta uplitanja politike u istoriju, u onoj mjeri u kojoj osvjetljava grčke slike Crne Gore. Ograničićemo se, tako, na predstavljanje samo dvije istorijske teme, koje slikama daju određenu istorijsku dubinu. Prva se tiče odnosa Crne Gore s Albanijom, koji je, kao što smo se uvjerali u prvom poglavlju, bio nenarušiv u periodu kasnog Srednjeg vijeka, pošto su, osim veza između različitih plemena, porodični odnosi vezivali Skenderbega sa strom porodicom Crnojevića. Srodstvo, međutim, dviju porodica

na vlasti, koje, izgleda, objašnjava zajednički otpor Crnogoraca i Albanaca protiv otomanskih porobljivača u 15. vijeku, smatrao je, od strane posljednjih, da treba da se prikrije u okolnostima nacionalnih težnji u 19. vijeku. Jedan sličan historiografski primjer nalazimo na stupcima atinske štampe. Radi se o istraživanju Pashka Vassa (Skadar 1825-Bejrut 1892), visokog činovnika Porte i člana Prizrenske lige, koje je u nastavcima objavljeno u novinama *Glas Albanije*.⁷⁰ Zajednički otpor, tada još uvijek nedefinisanih „bratstava“ Albanaca i Crnogoraca, Otomanima u 15. vijeku prikriva se. Umjesto njega, ističe se „albansko jedinstvo“ i, naravno, heterohroničnom terminologijom u korist tekućih političkih okolnosti, „udruživanje“ albanskih plemena.

Ova novonastala politička historiografija treba da se dovede u vezu s dva različita historiografska primjera, da bi postala očigledna njena dinamika u vezi sa starijim, kao i u vezi s njenim novijim verzijama. U nešto malo starijem pjesničkom djelu *Skenderbej*, napisanom za grčke čitaoce, čiji je autor nekadašnji Ohridanin Gr. Stavridis (kasnije će svoje grčko prezime zamijeniti slovenskim Parličev), koji ga je napisao da bi učestvovao na konkursu Univerziteta u Atini 1862. (pogl. dalje str.158), izuzetno je naglašena saradnja dva naroda u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, Otomana. Naravno, ne treba da promakne našoj pažnji da negativna strana odnosa Crnogoraca i Albanaca, na kojoj insistira preteča albanske nacionalne ideje Pashko Vassa,

⁷⁰ Iz istraživanja o Albaniji i Albancima Vasa Efendije, *Glas Albanije*, u nastavcima od 1. god. br. 6 (Atina, 03. 11. 1879), pogl. posebno 22. 12. 1879, str. 3. Isto na engleskom: *The Truth on Albania and the Albanians Historical and Critical Issues* by Vassa Effendi An Albanian Christian Functionary, London 1879, preštampano skoro: Centre for Albanian Studies, London 1999. Nije mi bilo na raspolaganju djelo Pasco Vassa, *Esquisse historique sur le Monténégro d'après les traditions de l'Albanie*, Constantinople 1872.

nije potpuno neosnovana s istorijske tačke gledišta. Radi se, ipak, o razvoju događaja poslije otomanskog osvajanja i pošto je porodica Crnojević, u 15. vijeku prestala da vodi Crnu Goru.

Gore navedene činjenice pokazuju da je prošlost odnosa ove dvije grupe sadržavala, u dvije različite faze, i simbiozu, kad je u pitanju antropo-geografija, i suparništvo, kad je u pitanju politika. Drugim riječima, ova posljednja istorijska pozicija, ucrtana kao dinamična replika u crnogorski diskurs, u toku Berlinskog kongresa, kada su se, dakle, predstavile albanske nacionalne pretenzije, odabira se od strane Albanaca za stvaranje jednog novog kolektivnog pamćenja. U isto vrijeme, pošto se koristi u uslovima oružanih borbi, s ciljem da se crnogorske pretenzije ka povećanju teritorije prikažu neosnovanim i nepravednim, za razliku od njihovog pravednog pokušaja da stvore nacionalnu državu, ona u krajnjoj liniji funkcioniše kao zakonodavni diskurs i izaziva različite reakcije na balkanskom i evropskom prostoru.⁷¹ S druge strane, preko Nikolinih pretenzija u „gornjoj“ Albaniji i još južnije, kao što smo se uvjerali, i njegovog zajedničkog djelovanja s katolicima Mirditama, vraća se iz zaborava „Skenderbegova država“ (str. 87). Za našu temu vrijedno je pomenuti da povezivanje Crnogoraca sa Skenderbegom, koje će se, kao što ćemo videti, ponoviti 1912-13, u grčku štampu dolazi preko evropskih novina. Studirajući istorijske i političke činioce ovog „primjera“, pronalazimo različite historiografske radnje, kroz koje se stvaraju nacionalne ideje i, na kraju, u svemu što se tiče prošlosti, politički diskurs. Stvoren, dakle, na ovaj uzajamnooduzimajući način, stavlja se na raspravu u okvir evropskih antagonizama, za koje Balkan predstavlja ulog u igri, koji će da bude prihvaćen ili odbijen.

⁷¹ Stavovima Wassa odgovorio je njemački geograf H. Kiepert u *Nacionalnim novinama* iz Berlina br. 276, grčki prevod *Ora* 18. 06. 1879.

Drugi historiografski primjer, koji je u vezi s potrebom razlikovanja Crnogoraca od Srba, jeste pamćenje bitke na Kosovu (1389). Ova bitka postaje aktualna u drugoj polovini 19. vijeka, pošto se prvo oslobađa sfere nacionalne poezije, da bi se povezala s političkim diskursom obje „srpske zemlje“. Radi se, naravno, o temi koja je bezbroj puta predstavljala predmet detaljnog istraživanja u srpskoj historiografiji, ali, koliko znam, nije se istraživala kao ulog za ideološke rasprave. U vezi, dakle, s Crnogorcima, sukob Otomana sa Srbima i drugim stanovnicima centralog Balkana 1389, predstavljen isključivo kao srpski otpor, označava početak njihovog organizovanja u posebnu grupu u „Crnim planinama“. Najraniju potvrdu ove historiografske verzije ne možemo naći u djelu *Istorija o Crnoj Gori* vladike Vasilija Petrovića (1754), pošto je on svoje pripovijedanje započeo srednjovjekovnom istorijom Duklje-Zete, čije je vladare povezo sa srpskom dinastijom Stefana Nemanje.⁷² Decidno pominjanje, najvjerovatnije prvo, 1389. kao godine koja graniči početak crnogorske istorije, nalazimo u djelu Petra II Petrovića Njegoša *Gorski Vijenac* (1847).⁷³ Ovu zvaničnu istorijsku verziju usvojili su Evropljani i Grci koji pišu o Crnoj Gori, kao, na primjer, A. Miliarakis, koji Crnu Goru, prenoseći tekst Francuza

⁷² „... od tada je kralj Volkan [sin Stefana Nemanje] živio u Zeti i iz ove porodice potiču vladari Zete i Crne Gore...“ Petrović *Istorija o Črnoj Gory*, kao pret., str. 18. Kasnije se pominje i Kosovska bitka, ali se ne određuje kao početak crnogorske istorije.

⁷³ P. P. Njegoš, *The Mountain Wreath*, engleski prevod Vasa D. Mihailovich, Beograd 1989, str. 36 „Why d’ you speak of Kosovo and Miloš? / It is there we lost our happiness. / But bravery and our Montenegrin name / have risen from Kosovo’s tomb again / above the cloud into the knights’ kingdom / where Obilić holds sway over shadows.“. Pogl. i [Fr. Carrara], Vladika Crne Gore, *Hrisalis* III, list 72 (30.12.1865) [1852], str. 724 „razmišljao je da napravi orden u znak šecanja na slavni dan Kosova“.

G. Lejeana, koji ju je posetio,⁷⁴ opisuje kao „posljednji ostatak stare srpske države“.⁷⁵

Drugim riječima, pojačano osporavanje kod oba srpska naroda, u kome nisu bili bez udjela neki evropski autori, pokušava da se izrazi i kroz jednostrano prisvajanje srednjovjekovne „zajedničke baštine“, dakle, one koja se povezuje s pamćenjem bitke iz 1389. Naravno, cjelokupno zanimljivo pitanje politike kosovskog pamćenja ne može da bude naša tema. Ograničićemo se samo na to da istaknemo da je ovo političko-ideološko pitanje bilo aktuelno u okolnostima nadolazećih nacionalizama i borbi Južnih Slovena s Otomanima, kao i antagonizma među njima. Neki tekstovi izuzetne važnosti prenose pisane potvrde prisvajanja kosovskog pamćenja i od strane Srba i od strane Crnogoraca i njegovo pripajanje, kao suštinskog činioca, u obje nacionalne ideologije i u njihove odgovarajuće političke diskurse. Zanimljivo je ono što prenose grčke novine iz Trsta. Na godišnjicu Kosovske bitke, 15/27. juna 1876, „na dan istorijske bitke na Kosovu na planini Kozari vanredno se iskupila Skupština, da izglasa pripajanje Bosne Srbiji i proglašenje princa Milana za vladara.“⁷⁶ U istim novinama, nešto niže, čitamo „drugi proglas“ Hercegovcima:

⁷⁴ Crna Gora, Hercegovina i Srbija, *Aion* 13.08.1862.

⁷⁵ Etnografija Srba, *Estia* tom II, br. 32 (08.08.1876), str. 510. Uporedi O Crnoj Gori, *Atinai* god.II, br. 23 (01.12.1877), str. 181, „U srednjem vijeku Crna Gora pripadala je jakoj srpskoj kraljevini, ali poslije ovog poraza 1389. odvojena je od strane Otomana. Međutim, Otomanima se nije pokorila do 1714.“ Pogledaj i Elefteriadis, Crna Gora, kao pret., str. 99.

⁷⁶ *Nea Imera* 19/01.07.1876. Pogl. i D. Đorđević, The Tradition of Kosovo in the Formation of Modern Serbian Statehood in the nineteenth century, W. S. Vucinich, Th. A. Emmert eds, *Kosovo Legacy of a Medieval Battle*, 1 (Minnesota, Minn. 1991), University of Minnesota, str. 317 „1876 declaration of war against the Ottomans referred to the ‘mission of Kosovo’.“ i 314. Manifesto of the Prince of Serbia proclaiming a Renewal of the War with Turkey Dec. 1877, *Documentary History of Eastern Europe*, A. J. Bannan, A. Edelenyi eds, University of Dayton, New York 1970, str. 202.

„Svi vojno sposobni muškarci pozivaju se da uzmu oružje da bi oslobodili domovinu... Da raščiste vjekovni račun s Osmanlijama, ili će nacija da propadne. Sloboda ili smrt – drugo rješenje ne postoji.“

Iredentistički zahtjevi Crnogoraca vezaće se eksplicitno za Kosovsku bitku i za „kneza Lazara“ u okolnostima istih ustaničkih pokreta u sedamdesetim godinama 19. vijeka. Nikolin Proglas iz aprila 1877. upućuje upravo na ovo pamćenje. (pogl. str. 88). Atinske novine objavljuju tekst s frazom „Do sretanja na Kosovu!“ Istu funkciju istorijskog diskursa o Kosovu nalazimo i u nacionalnoj himni, „Marseljezi Crne Gore“, koju je napisao, vjerovatno u deceniji 1870, sam Knjaz. Novine *Alitia* pišući 02. 07. 1876. o vojnim sukobima, daju, koliko znam, prvu informaciju u grčkoj štampi o crnogorskom „ratnom peanu“:

„Crnogorci su, dolazeći u borbu, pjevali ratni pean, koji je napisao knjaz Nikola, jedan od najcjenjenijih slovenskih pjesnika. Svaka strofa ove strasne pjesme počinje riječima ‘Onamo, onamo za brda.’“

Zaista, kako se pojačava dinastično suparništvo između Petrovića i Obrenovića, navedenu istorijsku verziju o bici iz 1389. predstavljaju obje ove južnoslovenske grupe, koje imaju ambiciju da postanu pol oko koga će se sakupiti svi njihovi istoplemenici s Balkana.⁷⁷ Za Crnu Goru stvaranje nastavka na vrhovima „Crnih planina“ poslije ovog istorijskog događaja, treba da ovjeri i idealizuje sliku jedne države, „monotone i tužne“ i, posebno, siromašne. Pripajanje slavne bitke crnogorskoj ideologiji daje, s jedne strane, ubjedljivije pojašnjenje početaka istorije Crnogoraca kao grupe i, s druge strane, potvrđuje ih kao neprikosnovene protivnike Otomana među Južnim Slovenima. Sve ovo, međutim, ne djeluje jednostrano. U antagonističkom odnosu „dvije srpske države“ bitka na Kosovu prikazuje se kao suštinski momenat i za nacionalnu ideologiju

⁷⁷ Pogl. Đorđević, *The Tradition of Kosovo*, kao pret., str. 317.

Srba, posebno zato što i oni počinju s aktivnostima u istom geografskom prostoru, na koji imaju pretenzije.

Slika ideološkog suprotstavljanja „dvije srpske države“ u vezi s njihovom srednjovjekovnom prošlošću, onako kako se reflektuje u Grčkoj, višestruko je interesantna. Ovdje, kao i u Evropi, konstantno se promovirše crnogorska tvrdnja i verzija po kojoj su poslije bitke ne samo „posljednji ostaci“ Srba već „ostaci srpskih plemića“ našli utočište i preživjeli u Crnoj Gori (1912).⁷⁸ Na ovaj način, međutim, bitka, u krajnjoj liniji, ne predstavlja dio crnogorske istorije već trenutak koji označava njen početak. Nasuprot tome, ovaj istorijski događaj, prepun nacionalnih značenja, pripisuje se samo srpskoj istoriji, pošto, pored obavještenja i proglasa, u grčkoj štampi nalazimo i napiše isključivo istorijskog sadržaja, koji joj ga potpuno pripajaju. Tipičan primjer predstavlja članak koji su objavile borbene atinske novine T. Termojanisa *Merimna*, s naslovom „Istorija Kosovske bitke“, onda kada je Srbija već bila objavila rat Turskoj.⁷⁹ U ovom članku, osim jednog jedinog pominjanja vladara „Cete“, dakle, Zete, koje ostaje neprimjetno za grčkog čitaoca tog vremena, ništa ne podseća na Crnu Goru.⁸⁰ Još veći utisak ostavlja zvanično učešće Atinjana na proslavi godišnjice bitke. Jedna zanimljiva vijest iz novina obavještava nas da „i opština Atina danas proslavlja zajedno sa Srbima i učestvuje u njihovoj radosti, kiteći zastavama zgradu opštine i podižući na Akropolju nacionalnu zastavu.“⁸¹ jer se navršilo „pet vjekova

⁷⁸ Elefteriadis, Crna Gora, kao pret., str. 99. Ovo mišljenje opstaje čak i poslije pripajanja Crne Gore Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca i naučnog istraživanja njene istorije, na primjer, T. D., Crna Gora, *Velika vojna i pomorska enciklopedija Leksikon*, tom IV, Atina 1929. Pogledaj i str. 227, prim. 106.

⁷⁹ U dva nastavka, 10. i 14. 09. 1876, prevedeno iz spisa [P. St. Vassiliou], *Histoire de la guerre d'Orient 1876*.

⁸⁰ Lazareva ćerka Despa udala se prvo za Sismana, kralja Bugarske, a zatim za „Georgija Valšića, vladara Cete“, *Merimna* 10. 09. 1876. (prevod Ionia).

od istorijske bitke na Kosovu, u kojoj je boreći se herojski pao srpski kralj Lazar.“

Navedene činjenice dozvoljavaju nam da tvrdimo da u okolnostima značajnog političkog regulisanja balkanskih pitanja, u deceniji 1870. istorijsko znanje funkcionalno se pripaja političkom diskursu nacionalnih država. Kao što bi rekao K. Paparigopulos, kao i svaki drugi Balkanac i nenacionalni historiograf, „istraživanje nacionalne istorije“ predstavlja „sigurno oružje protiv izdaje“ nacionalnih prava.⁸² Na ovaj način, koliko se pooštravaju nacionalne pretenzije, dinastički razdori i antagonizmi između Beograda i Cetinja u vezi s mogućnošću ova dva centra da prošire uticaj i da ujedine ostale Južne Slovene, toliko raste vrijednost funkciji istorije kao sadržajnom činiocu njihovog političkog diskursa i utoliko više istorijsko pamćenje postaje osnovni činilac slike obje etničke grupe.

Razumijevanje, međutim, cjelokupnog kulturnog života ne može da se zasniva samo na istraživanju pretvaranja istorije u nacionalnu nauku. U isto vrijeme treba da se istražuju i druga polja javnog života, poput književnosti i umjetnosti, koja, kao što ćemo videti, imaju tendenciju djelovanja u istom pravcu kada se radi o pamćenju bitke na Kosovu. Da bismo, međutim, istorijski shvatili, u svoj njegovoj širini, dijalog u vezi s istorijskom prošlošću koji se odvija između različitih balkanskih grupa, dakle, između Albanaca, Crnogoraca, Srba i Otomana, u eksplicitnom ili pritajenom suprotstavljanju ulozi do tada vladajućih Otomana, potrebno je, takođe, da istaknemo pojavu jednog novog činioca u poznatoj suprotstavljenoj shemi hrišćanstvo-islam.

Ograničićemo se da ovde pomenemo, u vezi s dva gore navedena istorijska primjera, političko-ideološku stranu sukoba Balkanaca s Osmanima. Možemo, tako, da tvrdimo da u procesu primjenjivanja reformi i, posebno, uzimanja otomanskog

⁸¹ Srpska proslava, *Poligenesia* 15. 06. 1889.

⁸² K. Paparigopulos, *Bilten Estie* br. 407 (14. 10. 1884), str. 1.

„državljanstva“ od strane starih stanovnika Otomanskog carstva – Hati Humajun u svom tekstu već je govorio o „etnizmu“ (1856),⁸³ staro, opšte, religiozno odvajanje vladajućih i potčinjenih, pošto se sada tiče i nekih od potčinjenih, dakle, Albanaca i nekih Južnih Slovena, organizovanih u nove državne entitete, dobija, neizbježno, nov sadržaj. U svakom slučaju, reforme, koje su Otomani bili prinuđeni da izvrše, izazivaju prestrukturiranje političkih institucija carstva i jedan opšti političko-ideološki nemir (ustanak Midat paše, svrgavanje Abdula Aziza i postavljanje na presto Murata V, maj 1876). Tako, smanjenje teritorije, ekonomska kriza i nestabilnost u carstvu vode okretanju prema sebi, iz koga se, neminovno, rađa potreba za zaštitom muslimanske posebnosti, kao nove važne diferencijacije. Nalazimo se, dakle, pred istorijskim razvojem događaja, čiji se svjetovni sadržaj prekriva odgovarajućim teološkim diskursom. U dijalogu koji se razvija između Otomana i Balkanaca, ova dimenzija postaje vidljiva na obje strane.

Kao što, dakle, Otomani, da bi zadržali vlast, pokušavaju da se ujedine preko Kurana i da uguše balkanske ustaničke pokrete, tako i potlačeni, iako se bore da bi formirali nacionalne države i da bi predstavljali „nacionalnu posebnost“ ili svjetovne političke entitete, daju religiozan sadržaj svom suprotstavljanju („sveta borba“), stvaraju raznovrsne nacionalne simbole i proglašavaju ih svetim – bitka na Kosovu predstavlja jedan od njih. Komplikovanost situacije i sukob novih ideološko-političkih shema „nacija“ s ranijim religioznim i, posebno za Crnogorce, patrijarhalnim strukturama, izuzetno dobro pojašnjavaju dvije informacije o Grcima i Otomanima dobrovoljcima, koji iz Carigrada kreću prema Crnoj Gori istog mjeseca (jul 1877), u trenutku kada su se borbe pojačale na čitavom Balkanu.

⁸³ *Harilaos Trikupis i njegova epoha 4. nov. – 7. dec. 1996*, ELIA, Atina 1996, str. 116.

Iz prve vijesti saznajemo da je, prema informacijama zvaničnih novina sa Cetinja, „136 Grka, među kojima dva podoficira grčke vojske“ stiglo u Crnu Goru iz Carigrada, „maskirani u Crnogorce“, da bi se borili zajedno sa Crnogorcima. Pošto, međutim, kao što je poznato, tamo ne prihvataju „strane dobrovoljce“, jer je vojska organizovana na osnovi „bratstava“, Knjaz ih je „svrstao u knjažev odred“. ⁸⁴

Zajedno s vojnim sukobima Crnogoraca i istoriografskim sintezama koje se stvaraju u njihovoj zemlji, u Grčkoj, preko dnevnice štampe, saznaje se i o ideološkom povlačenju Otomana, koje je bilo posljedica pritiska Velikih sila vezanih za reforme. Iz druge vijesti, dakle, shvatamo da u nacionalnom suprotstavljanju iz sedamdesetih godina religiozni činilac ne predstavlja prosto jedno ideološko „ruho“. Naprotiv, pretpostavlja dinamično uplitanje islamskog klera kao institucije. Sljedeća informacija iz novina *Etnofilaks* potpuno otkriva vojnu i, uopšte, svjetovnu ulogu koju igra ovaj činilac, zajedno s Portom, u krugovima Otomana i Albanaca:

„hiljadu petsto softa i sposobnih Albanaca upisali su se u Carigradu u dobrovoljce. I derviši iz Ejupove tekije tražili su da služe kao vojnici. Već su mnogi dobrovoljci poslani iz prestonice preko Novog Pazara i Niša.“ ⁸⁵

I sljedeća vijest, koja se pojavljuje u grčkoj štampi (*Ora* 08. 03. 1877) kao teološko obašnjenje reakcije Otomana na dogovor o proširenju teritorije Crne Gore, osvjetljava, s iste tačke gledišta, istu temu:

⁸⁴ *Alitia* 29. 07. 1876, str. 3.

⁸⁵ *Etnofilaks* god. XV, br. 3472 (06.07.1876), str. 3. Stižu, takođe, informacije o nasilnom prevođenju u islam, jedne djevojčice iz Bosne, na primjer, *Fos* 10.04.1877. Naravno, ne treba da zaboravimo da u ovakvim situacijama varira stepen istinitosti informacija.

„U neđelju ujutru pojavili su se, zalijepljeni na zidove džamija Porte, pozivi za ‘izražavanje nezadovoljstva zbog dogovaranja mira sa Srbijom, koji za državu nema nikakve koristi... i odbije svako ustupanje teritorije Crnoj Gori, poštujući sadržaj jasnog naređenja iz Kurana koje zabranjuje predavanje bez krvi onoga što je krvlju stečeno...“.

Sadržaj navedenih vijesti stavlja nas pred primjer različitog, ali i sličnog shvatanja novog političkog modela i nacionalne/svjetovne ideologije od strane muslimana i hrišćana. Uvjeravamo se, dakle, da se tradicionalne strukture i novi činiooci, u klimi ekonomskog propadanja i nametanja evropske kontrole, prepliću na različite načine u okviru svake grupe, što je tema koju ovđe ne možemo da istražujemo. Drugim riječima, na osnovu principa nepodjeljivosti carstva i nadolazećeg „panotomanizma“,⁸⁶ pokreta softa (studenti teologije), kao što se ustalilo u govoru,⁸⁷ i, s druge strane, nacionalnih pokreta, dinamični protivnapad Otomana, iako predstavlja pokret političkog, dakle svjetovnog karaktera, prikazuje se i teološkim terminima. Ustav, dakle, koji je upravo svečano proglašen, i pritisci evropskih sila na Portu u vezi s reformama, ne djeluju toliko odlučno na političko-vojni razvoj situacije,

⁸⁶ Rigas 15. 02. 1877. (navodi Skopeteas, „Model kraljevstva“ i *Velika ideja strane nacionalnog pitanja u Grčkoj 1830-1880*, doktorska disertacija, A. P. T, Solun 1984, str. 306, prim. 7) Ovaj neologizam ne postoji kod St. Kumanudisa u *Skupu*, kao pret.

⁸⁷ Laskaris, *Istočno pitanje*, kao pret., str. 278-280. Pogledaj i G. Endress, *Islam Uvod u njegovu istoriju*, Atina 2004, 298 i dalje. E. J. Zürcher, *Savremena istorija Turske*, Atina 2004, posebno str. 131 „(Abdul Hamit) stavio je emfazu na muslimansku solidarnost koristeći titule i simbole kalifata.“

koliko djeluju softe i kler, koji mogu dinamično da intervenišu, kao što su, na primjer, uradili u slučaju mobilizacije. S druge strane, u Crnoj Gori nije religija već je tradicionalna plemenska struktura ta koja još uvijek potpuno određuje svjetovno/političko djelovanje, makar u okviru hrišćanskih „bratstava“.⁸⁸ Tako shvatamo da ustanički procesi, ne samo u Otomanskom carstvu nego ni ovđe, nemaju snagu da razore plemensku strukturu. Naprotiv, patrijarhalna struktura i vojnički karakter Crnogoraca i dalje uspješno funkcioniše u toku vojnih sukoba. To kao rezultat ima idealizaciju ovih karakteristika, pošto one postaju shvatljive kroz nacionalne, dakle, heterohronične sheme.⁸⁹

U Grčkoj su navedena ideološko-politička polja balkanskih sukoba s otomanskim carstvom funkcionisala tako da je slika Crne Gore dobijala, u uslovima vojnog sukoba, ali i nagodbe koja je slijedila, složenost i mnogo nijansi. Zatvarajući ovo poglavlje možemo, znači, da izvedemo zaključak da ravnoteže između Crne Gore, Albanije, Evropljana i Porte postaju prepoznatljive u Grčkoj krajem 19. vijeka, kao dinamika povezivanja i suprotstavljanja, dinamika složenog oblika. Različite verzije političko-ideološkog diskursa koje se pojavljuju u grčkoj štampi, pokazuju dinamično učešće Grka u

⁸⁸ Ep. Mavromatis, *Sadašnjost i budućnost Albanije*, Atina 1907. [1884], str. 20.

⁸⁹ Pogledaj, na primjer, N. P. Škerović, *Monténégro à l'aube du vingtième siècle*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1964, srpskohrvatski s francuskim sižeom, str. 617, „Les tribus du Monténégro, de Brda et d'Herzégovine, organisés comme communautés contre le conquérant, la conscience nationale serbe et l'idée de l'Etat national.“

„dijalogu“ između ostalih balkanskih i evropskih država i, pored ovoga, od slika koje se stvaraju o Crnogorcima, pokazuje onu koja pozitivno doprinosi borbi za zajedničke ciljeve i čiji se istorijski sadržaj podudara ne samo sa savezništvom sa Crnogorcima već i sa Srbima.